

Srebrni orans s Garduna

Ante Milošević
Split

Tijekom 19. stoljeća na Gardunu (ant. *Tiluriumu*, Sl. 1) pronađena je i za Arheološki muzej u Splitu nabavljena srebrna figurica golobradog i bosonogog muškarca kratke i na čelu prorijeđene kose (vis. 5,6 cm, inv. br. 1154). Stoji u uspravnom stavu, skupljenih nogu i široko raširenih ruku s dlanovima okrenutima prema posmatraču. Odjeven je u potkošulju s rukavima od laganoga platna koja mu seže do gležnjeva i tuniku prebačenu preko lijevoga ramena. Ta je, pak, od debljega platna i u teškim naborima pada mu niz tijelo do koljena (Sl. 2).

Sl. 1. Položaj ant. *Tiluriuma* na Gardunu iznad Trilja u dalmatinskom zaleđu

Sl. 2 Srebrna figurica oranta s Garduna (ant. Tilveriuma),
6. stoljeće, Arheološki muzej u Splitu

O nalazu ove statuete stručnu je javnost prvi izvijestio L. Jelić obavještavajući u Splitu 1894. godine učesnike Prvoga međunarodnoga kongresa za starokršćansku arheologiju o tadašnjim novim epigrafičkim i figuralnim potvrdama ranoga štovanja salonitanskih kršćanskih mučenika¹. Ne navodi u toj prigodi da je figurica pronađena na Gardunu, no, ističe da ju je ikonografski teško odrediti, pogotovu kao neko pogansko božanstvo, budući da joj nedostaju uobičajeni atributi koji bi je trebali objašnjavati. Stoga, zbog općih karakteristika i molitvenoga stava oranta u kojemu je postavljena, a također i zbog naglašeno rustične izrade, Jelić je pretpostavljao da figurica uistinu predstavlja kršćanski kulturni objekt regionalnih osobina. Također, bez osobita krzmanja iznosi i mišljenje da njegova civilna odjeća upućuje na nekoga od salonitanskih mučenika (sv. Venencija ili sv. Anastazija), budući su upravo oni, kako navodi, jednako tako prikazani na mozaiku u kapeli Sv. Venencija u krstionici uz crkvu Sv. Ivana Lateranskog u Rimu.

Dugo poslije ovih Jelićevih opsrevacija orans s Garduna nije bio predmetom interesa istraživača. Samo usputno nekoliko je puta bio iskorišten za upotpunjavanje slike o najranijim tragovima štovanja kršćanstva na području cetinske regije općenito, ili samo Garduna i triljskoga prostora uže regionalno². U tim se prigodama figurica također tumačila kao kršćanski kulturni objekt i pretpostavljeno je bila datirana u 4. stoljeće. Oslonac za takvo tumačenje tada se nalazio u brojnim, vrlo sličnim takvim prikazima na istovremenim kršćanskim spomenicima, posebno u rimskim katakombama i na različitim drugim kasnoantičkim, ponajprije nadgrobnim, spomenicima diljem Carstva.

Nedavno je, međutim, o toj figurici N. Cambi iznio drugačije mišljenje u kojemu stoji da ona ne pripada starokršćanskom dobu jer nema nikakve karakteristike koje bi ju tako odredile³. U daljnjem dijelu toga osvrta razložno obrazlaže da stav oranta nije imanentno kršćanski motiv jer ga ikonografija poznaje i u doba prije pojave kršćanstva. Tim slijedom iznosi se mišljenje da gardunska figurica predstavlja nekog poganskog svećenika italskoga, ili još izravnije etruščanskoga porijekla. Potkrijepu za takav stav nalazi i u činjenici da je znatan broj vojnika VII legije koja je tada, polovinom 1. stoljeća, boravila u vojnom logoru na *Tiluriumu*, bio porijeklom upravo iz središnjeg dijela Apeninskog poluotoka. Zbog svega zaključuje da je orans s Garduna predkršćanska votivna figurica koju je u svojoj poputbini donio neki romanizirani Etrurac, tada već možda bez svojega jezika i kulture, no, zbog prisustva figurice, pretpostavlja da još uvijek živi u svome religijskome svijetu štujući božanstva svojih predaka. Slijedom takvih razmišljanja također je sasvim očito da bi srebrnog gardunskog oranta stoga trebalo datirati u

¹ Jelić 1894, 42-43.

² Milošević 1981, 60; Milošević 2003, 11; Milošević 2005, 55.

³ Usp. "Triljske brazde" – intervju Nenad Cambi u: *Triljski most* 1/2006, str. 38. To mišljenje prof. N. Cambija nama je bilo povod da se ponovo osvrnemo na ovaj zanimljivi gardunski nalaz. Stav koji ovdje zastupamo već smo u popularnijem obliku iznijeli u posljednjem broju spomenutoga triljskoga godišnjaka (*Triljski most* 2/2007, 51-72).

polovicu 1. stoljeća, a što je zbog njegovih stilskih odlika vrlo teško razložno obrazložiti.

Neke od drugih iznijetih opservacija N. Cambija svakako su vrlo prihvatljive. U prvome redu to se odnosi na onu da prikaz ljudske figure s raširenim rukama u stavu molitve nema isključivo kršćanski karakter. Dobro je, naime, poznato da su ovakvi ikonografski motivi u povijesti ljudskoga roda bili poznati i puno prije pojave kršćanstva. Pored inih, stilski slabije uobličениh, poznavale su ga gotovo sve značajne kulture staroga vijeka, a što je bilo nedavno vrlo dobro pokazano na jednoj tematskoj izložbi organiziranoj u Raveni⁴. Ta je izložba također pokazala i to da su prikazi oranta, makar prisutni u umjetnosti staroga svijeta, u kršćanskoj umjetnosti upadljivo učestaliji. Posebno se to odnosi na onu njenu sferu koja je nastala u kasnoantičko doba i koja se razvijala tijekom srednjeg vijeka u okrilju kršćanstva u nekadašnjem istočnom dijelu Rimskoga carstva, a iz koje je, od kraja 5. stoljeća i dalje izrastala i stilski se profilirala prepoznatljiva bizantska umjetnost.

Pojam "orans" slično obrazlažu i stručni leksikoni u kojima se dodatno podvlači da je molitveni stav oranta, u prvim stoljećima kršćanstva, kao najčešći i općenit, bio prakticiran kod gotovo svih pripadnika te religije⁵. To je vrlo dobro potvrđeno i brojnim takvim prikazima na različitim spomenicima starokršćanske umjetnosti i iz zapadne i iz istočne hemisfere tadašnjeg svijeta. Trenutno se, međutim, čini čudnom činjenica da u kasnoantičkoj umjetnosti s istočnojadranskih prostora takvi prikazi gotovo potpuno nedostaju⁶. Poglavitito je intrigantan nedostatak takvih prikaza u tadašnjem velikom starokršćanskom centru, u Salonu⁷. Figure u molitvenom stavu oranta prisutne su i u umjetnosti ranoga srednjega vijeka u Dalmaciji⁸.

Kako je već davno uočio L. Jelić, stilizirana obrada oranta s Garduna i nedostatak bilo kakvih pratećih mu atributa, otežava njegovo poblize dati-

⁴ Deomene 2001.

⁵ Leksikon 1979, 440-441.

⁶ Jedinu pouzdanu starokršćanski ovakvi prikazi su na relikvijaru iz Novalje na Pagu (Badurina 1976, 283-293, Tab. 13; Ilakovac 1978, 333-338), a vjerojatno i na prednjoj strani sarkofaga iz Pule (Marušić 1967, Tab. 5,1; Cambi 2000, 111) i S. Gunjača navodi nalaz danas izgubljenog starokršćanskog kamenog reljefa s orantom iz Gornjih Koljana (Gunjača 1981, 141), a za urezanu rustičnu figuru oranta na kamenoj ploči s brda Spas u Kninu (Jelovina 1989, 162, Tab. 39) tek pretpostavljamo da je iz toga doba.

⁷ S tim u vezi, a za buduća istraživanja ove činjenice, važno je upozoriti na učestalost prikaza oranta, posebno na nadgrobnim spomenicima drugoga velikoga starokršćanskoga centra u jadranskom bazenu, onoga u Akvileji, o čemu usp. Wilpert 1894, 37-58.

⁸ Ilustrativni takvi ranosrednjovjekovni prikazi su na ranokarolinškom srebrnom pozlaćenom relikvijaru Sv. Asela iz Nina (Jakšić 2006, 156) i na kamenom pilastru iz Grabovca u Zabiokovlju kojemu se predlažu različite datacije, u 6., odnosno u 8. stoljeće (Cambi 2002, 280-281; Milošević 2003, 367-368). U istome kontekstu zanimljiv je i ulomak pluteja iz Dabravine s polovično sačuvanim likom muškarca s uzdignutom desnom rukom. U pokušaju rekonstrukcije D. Sergejevski mu u lagano podignutu lijevu ruku smješta knjigu (Sergejevski 1956, 37, Tab. 14), no, moguća je pretpostavka da je i ovdje riječ o orantu. Reljef se različito datira, od 5. ili 6., pa do 12. stoljeća. O tome problemu usp. Cambi/Gamulin/Tonković 1999, 95-117; Milošević 2003, 357-382.

ranje i kulturno vrednovanje. Uz to, i okolnosti nalaza su mu potpuno nepoznate, pa je jedina mogućnost za pobliže mu određenje stilska analiza. Dok smo prethodno pregledno upozoravali na odabrane prikaze ljudskih figura u molitvenom stavu oranta iz predkršćanskoga i kršćanskoga doba, poprilično je, već na prvi pogled bilo jasno da je stilske usporedbe gardunskome orantu vrlo zahtjevno iznaći izvan okruženja kršćanske umjetnosti. Pored brojnih drugih takvih motiva upućuju na to npr. prikazi oranta na ulomacima sarkofaga iz katakombi Sv. Sebastijana u Rimu (Sl. 3)⁹, a u znatnijoj mjeri i primjeri iz ranobizantske umjetnosti¹⁰. Nadgrobna stela 5. stoljeća iz Egipta sa stiliziranim likom rustično isklesane pokojnice u stabilnom stavu orantice (Sl. 4)¹¹ vrlo je dobra potvrda za takvu pretpostavku, a još boljom se čini stilska usporedba gardunskoga oranta s ljudskim figurama na kamenim reljefima pronađenim u Turskoj¹² i na području sjeverne Sirije (Sl. 5)¹³. Na njima, doduše, nema motiva s orantima, no, jednostavna, shematizirana i stilizirana klesarska obrada, stilski u mnogome dočarava onaj dojam koji je trebao polučiti i način obrade gardunskog oranta. Posebno se to odnosi na izražajna i u detaljima oblikovana lica, te na draperiju koja u teškim naborima pada niz tijela svih figura koje su na spomenutim reljefima prikazane u čvrstome i mirnome stojećem stavu. Čini se da su u upravo ovi stilski elementi i bitna karaktetistika drugih metalnih figurica iz kasnoantičkog vremena¹⁴.

Zlatna figurica muškarca vjerojatno iz Galije iz 4. ili 5. stoljeća za to je vrlo ilustrativan primjer (Sl. 6)¹⁵.

⁹ Deomene 2001, 111. Među brojnim primjerima oranta iz kruga starokršćanske umjetnosti, ovaj iz Rima smo ciljano izdvojili jer mu stav i odjeća po svemu odgovaraju osobinama kakve ima i figurica s Garduna.

¹⁰ Deomene 2001, 26-50.

¹¹ Effenberger/Severin 1992, 155.

¹² Firatli 1990, 62, Tab. 40. Riječ je o prikazu muškarca u mirnom stojećem stavu pod arkadom na ulomku prednje strane sarkofaga uvjetno datiranog u 4.-5. stoljeće.

¹³ Byzanz 2001, 82-83.

¹⁴ Te, pak, do sada nisu pronađene u većem broju, a kao potporu takvom razmišljanju upućujemo na one iz dviju značajnih muzejskih kolekcija u Washingtonu (Ross 1962, 50) i New Yorku. U kontekstu izrečenih karakteristika tri muške figure u polusjedećem stavu sa svitkom i knjigama u rukama na ranobizantskome naslonu ili rukohvatu za stolicu iz 4.-6. stoljeća iz The Metropolitan Museum of Art u New Yorku, stilski su vrlo dobro usporedive s gardunskom statuetom. Sličnog je karaktera i približno istih stilskih osobina, čini se, i jedna brončana figurica muškarca (izvorno aplika) odjevenog u togu i s rukama prekrženim na prsima iz ant. *Aequuma* - danas Čitluk kod Sinja (Milošević 1981, 57).

¹⁵ Ross 2005, 126-128.

Sl. 3. Ulomak prednje strane sarkofaga s prikazom oranta iz katakomba Sv. Sebastijana u Rimu, zadnja trećina 4. stoljeća, prema: Deomene 2001, 111.

Sl. 4. Nadgrobna stela Rodie kao orantice iz Egipta, 5. stoljeće, prema: Effenberger / Severin 1992, 155.

Sl. 5. Ranobizantski reljef na ulomku pluteja ili prednje strane sarkofaga iz sjeverne Sirije, 7. stoljeće (?), prema: Byzanz 2001, 82-83.

Sl. 6. Zlatna kasnoantička statueta vjerojatno iz Galije, 4. ili 5. stoljeće, prema: Ross 2005, 126-128.

Zbog svega, skloni smo pretpostaviti da je srebrni orans s Garduna ranobizantski umjetnički proizvod kojega je moguće šire datirati, između 5. i 7. stoljeća. Njegova datacija u 6. stoljeće čini se najprihvatljivijom jer je do izvjesne mjere može poduprijeti i jedan pisani povijesni izvor, važan za spoznaju o zanimljivoj prošlosti Garduna i triljskoga područja općenito. Isprava je iz doba vladavine bizantskog cara Justinijana (527.-565.), a sačuvana je u prijepisu iz 8. stoljeća¹⁶. Njome spomenuti bizantski car sv. Benediktu, osnivaču benediktinskog reda i njegovu samostanu na Monte Cassinu daruje neke posjede na istočnoj obali Jadrana, a između kojih je i *Pontem Ciluri* u Dalmaciji. Taj *Pontem Ciluri* nesumnjivo je stari *Pons Tiluri* koji je bio važno cestovno čvorište još od rimskoga vremena¹⁷. Iz njegova spomena u 6. stoljeću svakako se daje razumjeti da je on bio vrlo značajno mjesto i u to doba, budući ne bi bilo predmetom carskoga darovanja tome uglednome samostanu na Apeninskom poluotoku. Srebrni orans s Garduna, dakle, uz još neke arheološke nalaze s istoga položaja i iz uže okolice (posebno primjerke oružja)¹⁸, vjerojatno svjedoči upravo bizantsku prevlast, kako u većem dijelu onodobne Dalmacije, tako i u cetinskoj regiji. Uz to, ta je figurica i vjerojatna rijetka potvrda prakticiranja kršćanstva koje na toj važnoj kasnoantičkoj utvrdi još uvijek nije, dosadašnjim arheološkim nalazima, osvjedočeno većim brojem značajnijih spomenika. No, u budućnosti ih svakako treba očekivati jer je *Tilurium* na gardunskoj uzvisini i *Pons Tiuri* u njegovu podnožju i tada, kao i jedno ili dva stoljeća kasnije, imao značajnu crkvenu građevinu. Arheološki je dokaziva nalazom jednoga širokoga stupića oltarne ograde ukrašenog skulpturom karakterističnom za 8. stoljeće¹⁹, a povijesno fragmentom jedne nešto ranije oporuke nepoznatoga oporučitelja, kojom se nalaže nekim crkvama pod utvrdama u zaleđu *Salone*, između ostalih i onoj koja pripada *Tiluriumu*, dati sto solida za svjetiljke u tamošnjim crkvama, a također i za pomoć za siromahe u tome području²⁰.

¹⁶ Citirano prema: Jurić 1982, 14.

¹⁷ Gabričević 1984, 93-106; Zaninović 1984, 65-76; Milošević, 2007, 95-113.

¹⁸ Vinski 1982, 7-34; Milošević 1991, 313-322; Milošević 2006, 65-70.

¹⁹ Milošević 1999, 251-253.

²⁰ Gunjača 1973, 8-18. Za oznaku novčane jedinice u ovoj oporučnoj donaciji upotrijebljen je termin *solidus* što pretpostavlja zaključak da se ona dogodila u okviru bizantskog monetarnog sustava, dakle, u vrijeme kad su se cetinska regija i Dalmacija nalazile pod bizantskom upravom. O tome usp. i: Nikolajević 1971,

Summary

The silver orans from Gardun

A silver statue of beardless and barefoot men in a pray posture of orans (height 5.6 cm) was found on Gardun (ant. Tilurium) during the 19th century and bought for the Archeological museum in Split. L. Jelić reported this finding for the first time in 1894 and suggested that the statue is a proof of an early devotion of the Christian martyrs St. Vanentius or St. Anastasius from Salona. He was led by the civilian garment of the statue (light shirt with sleeves and tunic).

Long after these observations were made by Jelić, the orans from Gardun was not the focus of expert interest. However, it has been recently reported that this statue does not belong to the early-Christianity period because it does not have any characteristics that would mark it as such. A remark that the representation of a human figure with spread arms in the pray posture does not have an exclusively Christian character is justified, because such iconographic motifs were known much before Christianity in the history of mankind. It is suggested, therefore, that the statue from Gardun represents some pagan priest of ital or, more specifically, etruscan origin. The support for such statement comes from the fact that a significant number of VII. legion solders, that were stationed in the military camp on Tilurium in the middle of the 1st century, were directly from the middle part of Apennine peninsula. Along with these thoughts, the silver orans from Gardun should be dated in the middle of the 1st century, which is hardly acceptable according to its style distinctions.

Although the orans as an iconographic motif was present in the art of the old world, it is far more common in the Christian art. This is particularly true for art originated in late Antique and developed during the middle age under the Christian aegis in the eastern part of the Roman empire, and from which the distinguished Byzantine art grew and gained its style from the end of 5th century and onward.

The pray posture of orans, as the most general and common, was practiced by nearly all religious members in the first centuries of Christianity. This is well founded by numerous presentations on various monuments of early-Christian art from the western and eastern hemispheres of the old world. However, the fact that the late Antique art in eastern Adriatic area nearly completely misses such presentations is odd. The only examples come from Pula, Novalja on island Pag, Koljani in Dalmatian Zagora and, as proposed, the Knin fortress. The limitation of such presentations in Salona, a large early-Christian center, is scientifically intriguing, particularly when compared with the prevalence of these presentations on tombstones of the other large late Antique center on Adria, Aquilea.

The limitations of any corresponding attributes make it hard to date and culturally valuate the orans from Gardun. In addition, the circumstances of its finding are completely unknown. Therefore, the only possibility for its closer determination is its style analysis, which immediately suggests the environment of Christian art. From many analogies we refer, for example, the presentation of orans on sarcophagus fragments from St. Sebastian catacombs in Rome, and a

significant amount of examples from early-Byzantine art. The tombstone stella from Egypt, dated in the 5th century, with stylish presentation of a rustic carved deceased woman in stable posture of orans, is a good conformation for such an assumption. Furthermore, even better style comparison of the orans from Gardun is with the human figures on a stone relief found in north Syria. This relief does not contain motifs of orans, however, its simple and stylish work give the same impression as the work style of orans from Gardun. This is particularly obvious from the expression and face details shaping, as well as the drapery which falls in heavy folds on all figures that are shown in a calm and firm posture of the aforementioned relief. It seems that exactly these style elements are an important characteristic of other metal statues from the late Antique time.

We are therefore suggesting that the silver orans from Gardun is an early-Byzantine art product that is possible to date due to its style. Its dating in the 6th century seem the most acceptable, also because it can be supported by a historian source important for the knowledge of a rich history of late Antique Tilurium. This document from the time of Byzantine tsar Justilian I is preserved in a transcript from the 8th century. In it, the Byzantine tsar grants some properties on the eastern cost of the Adriatic sea, and between them Pontem Ciluri in Dalmatia, to St. Benedict and a monastery on Monte Cassino. This Pontem Ciluri is without doubt the old Pons Tiluri, which was an important road hub since the Roman time. Its mention in the 6th century means it was an important location in that time, otherwise it would not be the subject of tsar's bestowal to this prominent monastery on Apennine peninsula. The silver orans from Gardun, therefore, in addition to other archeological artifacts from the same site and the surroundings (especially the weapon examples), probably testify the Byzantine predominance in that area of Dalmatia. In addition, the statue is one of the rare testimonials of Christians practicing in this important late Antique fortification, which still needs to be documented by a larger number of significant monuments.

(Translated: Ira Milošević)

Literatura

- Badurina, A.* 1976, Ranokršćanski relikvijar iz Novalje, Materijali SADI 12, Zadar 1976.
- Byzanz* 2001, Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert. (ur. L. Wamser), Paderborn 2001.
- Cambi, N./Gamulin, A./Tonković, S.* 1999, Starokršćanska bazilika u Zmijavcima. Split – Zmijavci 1999.
- Cambi, N.* 2000, Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj. Split 2000.
- Cambi, N.* 2002, Antika. Zagreb 2002.

- Deomene* 2001, *Deomene. L'immagine dell'orante fra Oriente e Occidente.* (ur. A. Donati - G. Gentili), Milano 2001.
- Effenberger, A./Severin, H. G.* 1992, *Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst.* Berlin 1992.
- Firatli, N.* 1990, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul.* Paris 1990.
- Gabričević, B.* 1984, *Iz antičkog perioda Cetinske krajine. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka,* izd. HAD 8, Split 1984.
- Gunjača, S.* 1973, *Tri preživjela predhrvatska toponima (Tauris, Tilurium i Osinium).* Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, sv. 2, Zagreb 1973.
- Gunjača, S.* 1981, *Historijsko-arheološka šetnja dolinom gornje Cetine.* Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj 1981.
- Ilakovac, B.* 1978, *Scoperte inedite di Novalja (Jugoslavia).* IX. Congresso internazionale dell'archeologia christiana, Roma 1978.
- Jakšić, N.* 2006, *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti.* Zagreb 2006.
- Jelić, L.* 1894, *I monumenti scriti e figurati nei martiri Salonitani del cimitero della Lex sancta christiana.* *Ephemeris Salonitana,* Zadar 1894. (reprintirano u Splitu 1993.)
- Jelovina, D.* 1989, *Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina.* *Starohrvatska prosvjeta,* ser. 3, sv. 19/1989.
- Jurić, Š.* 1982, *Grada za bibliografiju Cetinske krajine do 1980. I. dio,* Zbornik Cetinske krajine 3, Sinj 1982.
- Leksikon* 1979, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva.* (ur. A. Badurina), Zagreb 1979.
- Marušić, B.* 1967, *Kasnoantička i bizantska Pula.* Pula 1967.
- Milošević, A.* 1981, *Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine.* Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj 1981.
- Milošević, A.* 1991, *Ranosrednjovjekovna naušnica s Garduna.* *Diadora* 13, Zadar 1991.
- Milošević, A.* 1999, *Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve Sv. Marte u Bijaćima.* *Starohrvatska prosvjeta,* ser. 3, sv. 26, Split 1999.
- Milošević, A.* 2003, *Numini Hippi fluvii.* Split 2003.
- Milošević, A.* 2003, *Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali.* *Hortus artium medievalium* 9, Zagreb-Motovun 2003.
- Milošević, A.* 2005, *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine.* (doktorska disertacija), Zadar 2005.
- Milošević, A.* 2006, *Nekoliko primjera kasnoantičkih bojnih sjekira iz Sinjskog polja.* *Histria antiqua* 14, Pula 2006.
- Milošević, A.* 2007, *Gramatika prostora uz rijeku Cetinu.* *Dalmatinska zagora – nepoznata zamlja,* Zagreb 2007.
- Nikolajević, I.* 1971, *Veliki posed u Dalmaciji u V. i VI. st. u svjetlu arheoloških nalaza.* Zbornik radova Vizantološkog instituta 13, Beograd 1971.
- Ross, M. C.* 1962, *Catalogue of the Byzantine and Early mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 1,* Washington 1962.
- Ross, M. C.* 2005, *Catalogue of the Byzantine and Early mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 2,* Washington 2005.
- Sergejevski, D.* 1956, *Dabravina.* Sarajevo 1956.

- Vinski, Z.* 1982, Šljem epohe seobe naroda naden u Sinju. Starohrvatska prosvjeta ser. 3, sv. 12, Split 1982.
- Wilpert, I.* 1894, Die altchristlichen Inschriften Aquileia's. Ephemeris Salonitana, Zadar, 1894. (reprintirano u Splitu 1993).
- Zaninović, M.* 1984, Vojni značaj Tilurija u antici. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Split 1984, 65-76.